

ՌՈՍՏՈՍ ՉՈՐՅԱՆԻ ԴԵՐԸ ԲԱՔՎԻ 1918 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՂՄԱՆ ԵՎ ՆՈՐԱՆԿԱԽ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՂԱՅՈՎՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ*

ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱՎ պատմության հնատիտուտի հայ գողթօջախների և Սփյուռքի պատմության բաժնի վարիչ, պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր,
բ. Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
sasun-07@mail.ru

Հոդվածի նպատակն է տարաբնույթ փաստերի (արխիվային փաստաթղթեր, հուշագրություններ, պարբերական մամուլ) հենքի վրա ներկայացնել Բաքվի 1918թ.-ի հերոսամարտի նշանակությունը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության անվտանգության ապահովման գործում:

Աշխատանքը շարադրված է փաստերի համադիր քննությամբ, պատմաքննական ու պատմահամեմատական վերլուծության սկզբունքների կիրառմամբ: Աղբյուրների հավաստիության ու վավերականության աստիճանը ճշտել ենք դրանց համապարփակ ուսումնասիրության միջոցով:

Փաստերի համադրմամբ լուսաբանվում է, որ Բաքվի չորսամսյա հերոսամարտի ընթացքում հայկական զորքի աներևակայելի քաջագործություններով առլեցուն ինքնապաշտպանական կռվների արդյունքում մեծաթիվ զոհերի գնով թուրքական զորամասերը մինչև սեպտեմբերի 15-ը գամված մնացին Բաքվի շրջանում, երբ Օսմանյան կայսրության անձնատվությանը հաշված օրեր էին մնացել: Դրանով իսկ թուրքական զորքերը չկարողացան օղակել Հայաստանի Հանրապետությունը և իրագործել հայությանը իսպառ բնաջնջելու համաթուրքական ծրագրերը:

Պատմագիտական գրականության մեջ թեև Բաքվի հերոսամարտի անդրադարձերը բավաթիվ են, սակայն առանձին քննության առարկա չի դարձել հերոսամարտի կազմակերպման գործում անուրանալի ավանդ ունեցած, հերոսամարտի իրական առաջնորդ, հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՀԴ հիմնադիր երրորդության անդամ Ռոստոմ (Ստեփան) Չորյանի գործունեությունը:

Հոդվածում հիմնավորված է այն իրողությունը, որ կանխելով Արցախի ու Երևանի հանդեպ ծրագրավորվող թուրքական ագրեսիան՝ Բաքվի հերոսամարտը վճռական դեր է խաղացել նորաստեղծ Հայաստանի առաջին Հանրապետության անվտանգության ապահովման գործում:

Հիմնաբառեր՝ Ռոստոմ Չորյան, ՀՀ Դաշնակցություն, Համապասպ Սրվանձոյանց, Բաքվի հայոց ազգային խորհուրդ, Բաքվի հայություն, մայիսիայն հերոսամարտեր, Բաքվի հերոսամարտ:

Հայ ժողովրդի պատմության փառապանծ էջերից է Բաքվի հայության 1918թ.-ի հերոսամարտը, որն իր նշանակությամբ իրավամբ դասվում է Սարդարապատի, Բաշկապարանի ու Ղարաբաղի խաղաղական ճակատամարտերի կողքին: Բաքվի հայկական զինուժի 1918թ.-ի հունիս-սեպտեմբերյան մարտերը վճռական դեր ունեցան նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության գործում:

* Հոդվածը ներկայացվել է 05.09.2019թ., գրախոսվել՝ 30.10.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 12.12.2019թ.:

Յերոսամարտի կազմակերպման գործում իր ահռելի փորձով մեծ դերակատարություն է ունեցել ՅՅԴ հիմնադիր երրորդության անդամ, «Դաշնակցության կամքը» և «գործի ասպետ» պատվանունները վաստակած Ռոստոմը՝ Ստեփան Չորյանը: Հիրավի, ժողովրդանվեր ու գործնական կյանքի իմաստնությամբ օժտված գործչի անունը բանիվ ու գործով անխզելիորեն կապված է հայ ազգային-ազատագրական պայքարի հետ: Ինչպես իրավամբ գրել է Գ. Մելիտինեցի անունով հեղինակը. «Ամենէն վաստակաւորը ոչ թէ միայն անոր համար, որ համեմատաբար աւելի երկար ապրած է, այլ մասնաւորապէս անոր համար, որ գերագոյն արարիչը կարծես հզօր կամքի տեր, յուսահատութիւն չճանչցող Ռոստոմը ստեղծած է հերքելեան աշխատանքի եւ գործի համար: Եթէ Դաշնակցութիւնը խոր արմատներ ձգեց հայ ժողովուրդի բոլոր խաւերուն մէջ, ապա առանց ճշմարտութեան դեմ մեղակալելու կարելի է ըսել, որ ատոր անվիատ ու քրտնաթոր վշակը եղաւ Ռոստոմ Չօրեանը հայ ազգային, կրթական հաստատութիւններէն սկսեալ մինչեւ... Բազմի հերոսական դիմադրութիւնը, եւ Հայաստանի Հանրապետութեան ստեղծումը»⁷⁶⁵:

Ռոստոմը, Պետրոգրադից Յարիցինի վրայով 1918թ.-ի փետրվարի վերջերին ժամանելով Բաքու, անմիջապես ներգրավվում է տեղի հասարակական-քաղաքական կյանքին: Այդ օրերին հայ իրականության առաջ կանգնած էին հրատապ լուծումների սպասվող ազգային բազմաթիվ խնդիրներ: Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի և ՅՅԴ Բաքվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեի գերիսնդիոն էր Փետրվարյան հեղափոխության և դրան հաջորդած Հոկտեմբերյան հեղաշրջման արդյունքում բանակում ծայր առած զանգվածային դասալքության հանգամանքով նախկին արևմտյան ու հարավ-արևմտյան ճակատներից տուն վերադարձող և Բաքու-Գանձակ երկաթուղու շրջափակման հետևանքով Բաքվում կուտակված ավելի քան 10.000 հայ զինվորներից կամավորական ջոկատներ և Հայկական առանձին կորպուսի զորամասեր կազմակերպելն էր, որոնք պետք է փոխարինեին Կովկասյան ճակատից հեռացող ռուսական զորքերին⁷⁶⁶: Կովկասյան ճակատ կամավորական ջոկատներ ուղարկելու հույժ կարևոր այդ գործին անմիջապես ձեռնամուխ եղավ Ռոստոմը: Բաքվում կուտակված զինվորներից կամավորական ջոկատներ և հայկական առանձին կորպուսի զորամասեր կազմակերպելու և Կովկասյան ճակատից հեռացող ռուսական զորքերին փոխարինելու գործով էին մտահոգված Թիֆլիսի ու Բաքվի Հայոց Ազգային խորհուրդները: Բաքվի հայ զինվորականության միջոցով Հայկական երկրորդ ճակատ ձևավորելու նշանակությունը լավ էր հասկանում Երևանում դիկտատորի անսահմանափակ իրավունքները ստանձնած Արամ Մանուկյանը, որ փորձում էր նաև թուրք-գերմանական խմբավորման դեմ դաշնակցից ձեռք բերել ի դեմս բոլշևիկյան Ռուսաստանի: Այդ հրամայականը ստիպում է Ա. Մանուկյանին բոլշևիկ Պողոս Մակինցյանին մի ծածկագիր երկտող-հրահանգ տալով՝ 1918թ.-ի մարտի սկզբներին ուղարկել Թիֆլիս՝ Ռ. Տեր-Մինասյանի մոտ, որպեսզի նրան անցկացնի Բաքու և Մոսկվա՝ խորհրդային իշխանությունների հետ կապվելու համար: Արամի ծածկագրում ասվում էր. «Ապահով անցկացրեք: Անհրաժեշտ է: Պետք է մենք ամեն կերպ միանալք Ռոստոմին (Բագուին): Զու էլը քշիր: Մեր մեջքը թե ամուր չլինի, կը կրկնուի 1915 թիւը»⁷⁶⁷: Այդ կապակցությամբ դիպուկ է նկատել պատմաբան Գ. Խուրդինյանը, որ «Այս պայմաններում Արամի դիկտատուրան՝ Երևանում 1917 թ. դեկտեմբերից և Պետրոգրադից Յարիցինի վրայով Բաքու ժամանած ու 1918 մարտի 3-ից հայկական երկրորդ ճակատի ձևավորման գործը սկսած Ռոստոմի ներկայությունը՝ Բաք-

⁷⁶⁵ **Մելիտինեցի Գ.**, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը և իւր երրորդութիւնը, «Ալիք», Թեհրան, 1966, յունւար 25, N 18, էջ 6:

⁷⁶⁶ Տե՛ս **Զաքազունի Յ.**, Հայաստանի Հանրապետութիւն, առաջաբանը և ծախտագրութիւնները՝ **Վ. Ղազարեցյանի**, Երևան, 1993, էջ 23, տե՛ս նաև **Խատիսեան Ա.**, Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 44:

⁷⁶⁷ **Ռուբեն**, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Ե, Թեհրան, 1982, էջ 143:

վում, այն առանցքային քաղաքական իրողություններն էին, որոնց շուրջը 1918 թ. համախմբվեցին ազգի լավագույն զավակները»⁷⁶⁸: Ռոստոմը, քաջ գիտակցելով հայությանը սպառնացող վտանգը, անհողորդ կերպով ձեռնամուխ եղավ պաշտպանական միասնական ճակատ ստեղծելու ծրագրի իրագործմանը: Այդ նպատակով նա Բաբվի Հայոց Ազգային խորհուրդի կողմից 1918թ.-ի մարտի սկզբներին մեկնում է Թեհրան և բանակցություններ վարում նաև Հյուսիսային Իրանում տեղակայված անգլիական զորամիավորումների հրամանատարության հետ: Բանակցությունների ընթացքին քաջատեղյակ ՀՅԴ անդամ Հովսեփ Հովհաննիսյանը (նրա տանն էին հանգրվանել Ռոստոմն ու Սարգիս Արարատյանը) վկայում է. «...Ռոստոմն ու Սարգիսը յաջողել էին իրենց բանակցությունների մեջ, եւ անգլիական զինւորական իշխանութիւնները համաձայնել էին որոշ աջակցութիւն հասցնել Բագւին, պաշտպանելու յարձակող թրքական զօրքերի դէմ»⁷⁶⁹:

Բաբվի Հայոց Ազգային խորհուրդի 1918թ.-ի մարտի 3-ի նիստում քննարկվեց և, ընդհանուր առմամբ, հավանություն տրվեց Ռոստոմի ներկայացրած պաշտպանության ծրագրին: «Իմ խորին համոզումով,- պնդում էր Ռոստոմը,- թուրքերի հետ կռիւը, ուզենք թէ չուզենք, պետք է ընդունենք, որ վերջապէս, զինուած դիմադրութիւնից դուրս ուրիշ փրկութիւն չկայ մեզ համար»⁷⁷⁰: Ելնելով վերոնշյալից՝ ծրագրում նախատեսվում էր. «1. Ընդհանուր զօրակոչի ենթարկել մինչեւ 45 տարեկան հասակ ունեցողները, 2. Խիստ եւ կտրուկ միջոցներով ապահովել պետք եղած դրամը, 3. Ճակատ ուղարկել մեր զինուած ուժերի մեծագոյն մասը, որովհետեւ ինքնապաշտպանութեան լաւագոյն ձեւը ճակատի պաշտպանութիւնն է, 4. Թիկունքը պահել կարողանալու համար ամեն կերպ աշխատել դրութեան տերը դառնալու Բագւում եւ Գանձակում, որոնք թիկունքի գլխաւոր բանալիներն են եւ թշնամու ամենակարեւոր դիրքերը»⁷⁷¹: Սակայն Բաբվի Հայոց Ազգային խորհրդի և ՀՅԴ Բաբվի Կ. Կոմիտեի աջակցությամբ կազմավորված 3000 հոգուց բաղկացած 2-րդ պահեստային գունդը (ընդհանուր հրամանատարն էր ՀՅԴ մարտական փառանգի ամենապայծառ դեմքերից Համազասպ Սրվանձոյանցը) Բաբու-Թիֆլիս երկաթգծի՝ կովկասյան թաթարների կողմից փակված լինելու պատճառով այդպես էլ չկարողացավ մեկնել կովկասյան ռազմաճակատ: Սակայն մնալով Բաբվում՝ մեծ դերակատարություն ունեցավ Բաբվի հերոսամարտում⁷⁷²:

Բաբվում 1918թ.-ի մարտի 17-19-ը Մուսավաթի և Բաբվում հաստատված խորհրդային իշխանության միջև տեղի ունեցած բախումներից հետո, երբ տապալվեց Մուսավաթի՝ զենքի ուժով իշխանությունը զավթելու փորձը, հաշվի առնելով ստեղծված նոր ռազմաքաղաքական իրավիճակը՝ Բաբվի Հայոց Ազգային խորհրդն ու ՀՅԴ Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեն Ռոստոմի նախաձեռնությամբ ապրիլի սկզբներին մշակեցին հետագա գործողությունների ծրագիր, որն առաջին հերթին միտված էր շրջափակման մեջ հայտնված արցախահայության օգնության կազմակերպմանը: Մուսավաթի հրահրմամբ կովկասյան թաթարների կողմից Եվլախ-Շուշի մայրուղուց բացի փակվել էր Գորիս-Շուշի ճանապարհը: Ռոստոմի մշակած ռազմավարական ծրագրի համաձայն Արցախ պետք է ուղարկվեր մեկ գունդ: Այդ ծրագրի իրականացման հանձնարարությունը Ռոստոմը վստահեց հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ Եղիշե Պահլավունուն: Մարտին Շաթիրյանի տանը կայացած խորհ-

⁷⁶⁸ **Խուդիկյան Գ.**, Հայաստանի Հանրապետության հիմնադիր հայրերը. Արամ Մանուկյան և Ռոստոմ «(Արամ Մանուկյան. ազգային և պետական գործիչը (հողվածների ժողովածու)», Երևան, 2010, էջ 58:

⁷⁶⁹ **Յովհաննիսյան Յ.**, Յուշեր, հ. Ա-Բ, Երևան, 2006, էջ 264:

⁷⁷⁰ **Դարբինեան Ռ.**, Կեանքիս գրքեն (Երրորդ մաս. Վերադարձ): Երկեր, հ. Ա, Պեյրուք, 1972, էջ 236:

⁷⁷¹ Եղյն տեղում:

⁷⁷² Համազասպ Սրվանձոյանցի կյանքի և գործունեության մանրամասները տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, Համազասպ Սրվանձոյանց, Երևան, 2016:

դակցությունից հետո Ռոստոմը Ե.Պահլավունուն տվել էր հետևյալ հանձնարարականը. «Վաղանից կսկսես ցուցակագրել եւ կազմել 1500 հոգուց բաղկացած մէկ գունդ ընտրեալ տղաների, որոնցից որքան հնարաւոր է զգայի թիւ կազմեն ձիաւորները եւ յաւելեալ ձիեր՝ զէնք եւ ռազմամթերք բեռնելու համար, եւ Լ. Չառաֆեանի հետ պիտի ճեղքէք եւ, վերացնելով ճանապարհի խոչընդոտները, հասնէք Ղարաբաղ: Ձեզ երկուսիդ կտրուի լիազօրութիւն վարելու թէ ռազմական եւ թէ վարչական գործերը՝ ըստ ձեր հայացողութեան, տեղի մեր լաւ ընկերների աջակցութեամբ, որոնք ձեզ օժանդակողներ պիտի լինեն: Կլինէք խիստ, անողոք բոլոր բարեկամ եւ ոչ բարեկամ տարրերի նկատմամբ, յանուն մեր ժողովրդի»⁷⁷³:

Ցավով պետք է նշել, որ Արցախին օգնության հասնելու և միաժամանակ թուրքական բանակի դեմ մարտնչող հայկական կորպուսի թիկունքն ամրապնդելու ծրագիրը գործողության մեջ չդրվեց: Կովկասի գործերի ժամանակավոր արտակարգ կոմիսար Ս. Շահումյանը, ապրիլի 9-ի երեկոյան հանդիպելով Ռոստոմին, հայտնում է Բաքվի խորհրդի գործադիր կոմիտեի որոշումն արշավանքը դադարեցնելու մասին՝ հիմնավորելով, որ «Նախ՝ գիծը, որով պիտի Ղարաբաղ գնա Եղիշէն, մի շարք թաթարական զիւղերի միջով է. անխուսափելի են ընդհարումները, զուցէ ճակատագրական: Երկրորդ՝ անկախ առաջինից մենք որոշեցինք մէկ ուժեղ զօրաբաժին ուղարկել Շամախի եւ Գեօզչա գաւառները, որի համար մեր կառավարութիւնը նշանակել է արդէն Եղիշէն Շամախիի եւ Գեօզչայի ընդհանուր լիազօր հրամանատար: Ապագայ գործերը եթէ յաջող դասաւորեցին, նա այնտեղից աւելի ապահով տեղերով եւ աւելի սոււար ու սպառազէն ուժերով կարող է անցնել հասնել իր նպատակին՝ ըստ Ձեր նախօրօք կազմած ծրագրի»⁷⁷⁴:

Արցախահայության զինական օգնության կասեցումից հետո Ռոստոմի նախաձեռնությամբ Հայոց Ազգային խորհուրդը և ապրիլի 25-ին Ս. Շահումյանի գլխավորությամբ կազմավորված ժողկոմխորհը համատեղ մշակեցին Գանձակի ուղղությամբ արշավանք ձեռնարկելու գործողության լայն ծրագիր: Փաստերը վկայում են, որ մարտյան իրադարձություններից հետո Գանձակում բույն դրած մուսավաթականները նպատակադրվել էին Բաքուն կտրել Հյուսիսային Կովկասից և հող նախապատրաստել Բաքուն Դաղստանից ու Գանձակից գրավելու համար: Ուստի արշավանքի նպատակն էր՝ կանխել և Գանձակից հրահրվող թուրք-թաթարական հետագա խռովությունները, ջախջախել այնտեղ հավաքված մահմեդական զորամիավորումները և թույլ չտալ նրանց միանալ Բաքու արշավող թուրքական զորքերին և, ի վերջո, բացել Բաքու-Թիֆլիս ճանապարհը և մեկընդմիջտ ազատել Արեշի, Նուխիի, Գյոքչայի ու Շամախու գավառների հայ բնակչությանը թուրք-թաթարական հալածանքներից, որից հետո անցնել Հայաստան և կազմակերպված ձևով օգնության հասնել թուրք զավթիչների դեմ օրհասական կռիվ մղող հայ ժողովրդին⁷⁷⁵: «Իրադարձությունները Բաքվում» վերտառությամբ վավերագրի հեղինակ, փոխգնդապետ Հարությունյանը, անդրադառնալով այդ օրերին Գանձակի դեմ նախապատրաստվող արշավանքին, գրում էր. «Այդ ժամանակ տվյալներ ստացանք, որ Հայաստանում թուրքերը նեղում են մեր զորքերին, որոնք հետ են քաշվում դեպի հյուսիս, հետո լուրեր եկան, որ Եվլախից հարավ կան հայկական զորամասեր կամ զինված ազգաբնակչություն, և մենք Հայոց Ազգային խորհրդի անդամ Ռոստոմի նախաձեռնությամբ առաջարկեցինք բոլշևիկյան կառավարությանը՝ կազմակերպելու կանոնավոր ջոկատ Ելիզավետպոլի ուղղությամբ գործելու համար: Բոլշևիկները հաճույքով համաձայնեցին, նկատի առնելով, որ մենք պետք է ջախջախենք թուրք հակահեղափոխականներին, ո-

⁷⁷³ Եղիշէ Պահլաւունի, Յուշամատեան, կազմեց և խմբագրեց՝ Նորայր Պահլաւունի, Երևան, 2006, էջ 95:

⁷⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 97-98:

⁷⁷⁵ Փիրումեան Ռ., Հայաստանը Հ.Յ.Դ.բոլշևիկ յարաբերութիւնների ոլորտում (1917-1921), Երևան, 1997, էջ 116:

րոնց էմիսարներն այդ ժամանակ կազմակերպել էին Ելիզավետպոլի թաթարներին՝ Բաբվի դեմ մեծ ուժերով արշավելու համար»⁷⁷⁶:

Հրամանատարի ընտրության հարցում կանգ առան բազմաշնորհ կարողություններով օժտված Համազասպի վրա, որն արժանի հեղինակություն էր վայելում հայոց ազատամարտի ռազմագետ-գործիչների շրջանում: Սակայն Գանձակի դեմ ապրիլի վերջերին սպասվող արշավանքը ևս իրականացնել չհաջողվեց: Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդի 1918թ.-ի հուլիսի 15-ի նիստում գեներալ-մայոր Ի. Բաղդամյանը, զեկուցելով Գանձակի դեմ արշավանքը չիրականանալու պատճառների մասին, ասել է, որ ինքը «...շատ աշխատեց և համոզեց, որ զորքը կազմի և Գանձակը գրավի: Սկսեց կազմակերպել այդ զորքը, որին ընդամաք եկաւ նաև Սովետ.[ական] իշխանութիւնը: Մեր և նրանց շահերը համակերպեցին: Սկսեց բոլոր ռազմական ու տեխնիկական պատրաստութիւնները: Սովետական իշխանութիւնը խոստացաւ ամեն կերպ աջակցել: Սպաներ հայերից. զորքը հայ էր մոտ 6-7 հազար: Համազասպի խումբը 3 հազար-գլխաւորութեամբ գնդապետ Ղազարեանի: Ամեն ինչ պատրաստ էր: Բայց սկսվեց Չեչնայի գործը, որի դեմ 2000 զորք գնաց (սկատի ունի Հյուսիսային Կովկաս՝ գնդ. Ս. Ղազարյանի և փոխգնդապետ Ս. Եղիազարյանի հրամանատարությամբ ուղարկված 2000 հոգուց բաղկացած զորախումբը – Գ. Ս.): Ինչքան աշխատեցի Գանձակ տանել, ցածրուցեց, երբ ժամանակին գրաւէր (իմա՝ Գանձակը – Գ. Ս.), գուցէ դեպքերը այլ կերպ ընթանային: Եւ զորքի մի մասը 2000 հոգով, մինչև Գուդերմիս հասան, թալանեցին. բայց հեռու չկարողացան [զնայ]»⁷⁷⁷:

Հարկ է նշել, որ դրանից բացի Գանձակի դեմ արշավանքը հիմնականում կանխվեց անձամբ Վ. Լենինի ցուցումով: 1918թ.-ի մայիսի 24-ին Ս. Տեր-Գաբրիելյանի միջոցով Ս. Շահումյանին Բաբու ուղարկված նամակում Վ. Լենինը թուրքական զորքերի դեմ կռվելու համար առաջարկում էր դաշնակցել վրացիների հետ և այդ նպատակով խորհուրդ էր տալիս բանակցությունների մեջ մտնել Ն. Ժորդանիայի հետ: Հակառակ դեպքում, եթե վրացիները մերժեին աջակցել Բաբվի խորհրդին, Լենինն առաջարկում էր հետաձգել Գանձակի դեմ ռազմական գործողությունները. «...խորհուրդ կտայի փորձել Ժորդանիայի հետ բլոք ստեղծել: Եթե այդ չի կարելի, պետք է կեղծել և վճիռը ձգձգել (սկատի ունեւր Գանձակի դեմ ռազմական գործողությունների հետաձգումը – Գ. Ս.), մինչև որ զինուորական տեսակետով ուժեղանաք: Լաւ յիշեցէք, դրա համար անհրաժեշտ է ձգձգել, որի համար հարկաւոր է լաւ ծրագիր և քաղաքագիտութիւն»⁷⁷⁸: Թեև Ս. Շահումյանն առաջնորդվեց Վ. Լենինի ցուցումով և բանակցությունների մեջ մտավ Ն. Ժորդանիայի հետ, սակայն դրանք ավարտվեցին անարդյունք. Վրաստանն արդեն օկուպացվել էր Թուրքիայի դաշնակից Գերմանիայի կողմից⁷⁷⁹: Հետագայում, երբ արդեն հուլիսին Գանձակի ռազմաճակատում թուրքական զորքերի դեմ ընթանում էին թե՛ մարտեր, Ս. Շահումյանը, հունիսի 23-ի նամակով Վ. Լենինին իրազեկելով Բաբվի զորքի ծանր դրության մասին, կասկածի տակ էր առնում նրա ցուցումների ճշմարտությունը՝ մարտյան իրադարձություններից հետո Գանձակի գրավումը հետաձգելու մասին. «Տեր-Գաբրիելյանի ինձ բերած փոքրիկ նամակում Դուք գրում եք, որ, նկատի ունենալով մեր դրության դժվարությունները միջազգային տեսակետից, ավելի լավ է սպասել՝ մինչև ամրապնդվենք: ...կարծում եմ, որ ավելի լավ կլիներ, եթե մենք ավելի փոքր ուժերով այնտեղ (իմա՝ Գանձակ – Գ. Ս.) շարժվեինք Բաբվի քաղաքացիական պատերազմից անմիջապես հետո: Այն ժամանակ դրությունը

⁷⁷⁶ Հայաստանի Ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 14:

⁷⁷⁷ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 120, թ. 70-71:

⁷⁷⁸ Բոլշևիկների նամակները Արտակարգ հանձնաժողովի արխիվից: Լենինի նամակը Շահումյանին, «Արև», Բազու, 1918, սեպտեմբերի 10, N 179: Հմմ. **Խուրշուդյան Լ.**, Ստեփան Շահումյան (պետական և պարտիական գործունեությունը 1917-1918 թթ.), Երևան, 1959, էջ 313:

⁷⁷⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 312:

անհամեմատ ավելի պարզ էր և մենք կկանխեինք այն ամենը, ինչ կատարվեց Բաթումում և Բաթումի բանակցություններից հետո»⁷⁸⁰:

Իսկապես, մարտյան իրադարձություններից հետո Ռոստոմի մշակած ռազմավարական ծրագրով հնարավոր էր թեկուզև փոքրաթիվ ուժերով շարժվել առաջ, գրավել Գանձակը, ջախջախել այնտեղ կուտակված թուրք-թաթարական ուժերը, ապա բացել երկաթուղային ճանապարհը՝ թուրքերի դեմ կռվող նոր կազմավորված Հայկական կորպուսին օգնության հասնելու համար: Դրանով իսկ կկանխվեր այն աղետը, որը հետագայում կրեց Գանձակի, Արեշի, Նուխիի, Գյոքչայի, Շամախիի գավառների և, ի վերջո, Բաքվի հայությունը թուրքական զորքերի արշավանքի ընթացքում: Դավիթ Անանունը, բացահայտելով Ս. Շահումյանի թույլ տված նման ճակատագրական սխալների իրական պատճառները, «Մշակ»-ում 1919թ.-ին հրապարակած «Բագուի շիրիմները» հոդվածում հետևյալ խորհմաստ գնահատականն է տվել նրա՝ Բաքվում ծավալած գործունեությանը. «Ստ. Շահումյանը չէր կարողանում հաւասարակշռված քաղաքական գիծ վարել: Յաճախ էր պատահում, որ նա ջանքեր էր թափում ինքնուրույն լինել և իր մտածածի կերպ շարժվել, սակայն գալիս էր Լենինի հրահանգը, և նա իսկոյն գլուխ էր խոնարհում կուսակցական պետի առաջ: Այդպես էր նրա բռնած դիրքը պատերազմի խնդրում և Հայկական հարցում: Այդպես էր նրա վերաբերմունքը դեպի Բագուի Հայոց Ազգ. [ային] խորհուրդը: Այդ մարմինը բացասվում էր նրա կողմից, բայց միաժամանակ նրա օգնութեամբ էր, որ յարատևում էր բոլշևիկական իշխանությունը Բագումում»⁷⁸¹: Պատմությունը ցույց տվեց, որ կարճ ժամանակ անց նման անհեռատեսության, իրականում խորհրդային կենտրոնական իշխանությունների թելադրանքի արդյունքում Բաքվի Կոմունան դարձավ Անտանտի դեմ պայքարում Գերմանիայի ու նրա դաշնակիցների հետ շարունակական կոմպրոմիսներ փնտրող Վ. Լենինի մարտավարական հաշվարկների և դրանցից օգտվելով՝ Բաքվին զենքի ու զինամթերքի հատկացումները խափանող Ի. Ստալինի քողարկված, նենգադավ գոհը:

Ռոստոմի ռազմագիտական բարձր ունակությունները դրսևորվեցին հատկապես Բաքվի հերոսամարտի շրջանում, նրան վերապահվեց հերոսամարտի իրական առաջնորդ լինելու պատիվը:

Վերագրավելով Արևմտյան Հայաստանը՝ Օսմանյան կայսրությունը 1918թ.-ի գարնանը ներխուժեց Այրարկովկաս: Մայիսի 15-ին Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո Էնվեր փաշայի առաջադրած ռազմական ծրագրի համաձայն՝ թուրքական 3-րդ և 4-րդ զորախմբերի խնդիրն էր գրավել Երևանը և ուղղություն վերցնել դեպի Համամյուլ (այժմ Սպիտակ) - Ղարաբաղի սահման (այժմ Վանաձոր), իսկ 2-րդ զորախումբը կովկասյան իսլամական բանակի գլխավոր հրամանատար Նուրի փաշայի հրամանատարությամբ պետք է գրավեր Բաթումը⁷⁸²: Փաստերը վկայում են, որ թուրքերը Բաքվի դեմ արշավանքով նպատակադրվել էին օղակել մայիսյան հաղթական հերոսամարտերի բովում ծնված հայոց պետականությունը և իրագործել հայությանն իսպառ բնաջնջելու համաթուրքական ծրագրերը:

Մուսավաթական կառավարությունը, կանխագգալով, որ Բաքվի դեմ արշավող թուրքական զորքերի դեմ հիմնական կռվող ուժը լինելու են Բաքվի Հայոց Ազգային խորհրդի և ՀՀԴ-ի տրամադրության տակ գտնվող հայկական զորամիավորումները, փորձեց ազդել Ազգային խորհրդի վրա, որպեսզի վերջինս ճանաչի Բաթումի հաշտության պայմանագրի 11-րդ կետը, որով «Հայկական Հանրապետութեան կառավարությունը պարտավորվում էր գործ դնել իր բոլոր ջանքերը, որպեսզի սույն պայմանները

⁷⁸⁰ Շահումյան Ս., ԵԼԺ, հ. 5 (1918 թ. մայիսի 29-սեպտեմբերի 20), Երևան, 1978, էջ 147:

⁷⁸¹ Անանուն Դ., Բագուի շիրիմները (II): Ստեփան Շահումյան, «Մշակ», Թիֆլիս, 1919, մարտի 29, դ 69, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 7, գ. 96, թ. 54:

⁷⁸² Տե՛ս Հարությունյան Ա., Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները, Երևան, 1984, էջ 174-175, 207:

ստորագրելուց անմիջապես հետո հեռացնի Բագու քաղաքից այնտեղ գտնվող հայկական ուժերը»: Յայոց Ազգային խորհրդի պատասխանը կախված էր խորհրդում ծանրակշիռ դեր ունեցող ՅՅԴ կուսակցության դիրքորոշումից, ուստի Բաբուն Ադրբեջանի կառավարությանը հանձնելու խնդիրը քննարկվեց այդ օրերին գումարված ՅՅԴ Բաբվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեության շրջանային ժողովում, որտեղ ելույթ ունեցավ Ռոստոմը: «Մենք գիտենք, - ասում էր Ռոստոմը, - որ Ադրբեջանի կառավարության թիկունքում կանգնած է Տաճկաստանը: Նա է, որ գծում է ադրբեջանցիների անելիքը, իսկ Տաճկաստանի նպատակը մեր ազգային հարցի տեսակետից պարզ է: Տաճիկները ձգտում են հայ ազգի ֆիզիքական ոչնչացման եւ արդեն մեկ միլիոն սրածել են եւ մայր երկիրը աւերել: ...Վաղը, հենց որ բացուեն Բագուի դռները Ադրբեջանի բանակի առջեւ եւ տաճիկները տեղաւորուեն Բագուում, խան-խոյսկու ամբոխը եւ տաճկական բանակը, ձեռք ձեռքի տուած, պիտի սրբեն նաեւ Բագուի ու Գանձակի հայութիւնը, ապա պիտի բարձրանան Ղարաբաղ, պիտի իջնեն Չանգեզուր եւ Երեւանը ոտնատակ պիտի տան»⁷⁸³: Ժողովը, հիմնվելով Ռոստոմի ռազմավարական կանխատեսման վրա, իր ընդունած բանաձևով միահամուռ որոշում է մերժել Ադրբեջանի կառավարության պահանջը և «...պատերազմի մեջ մտնել Ադրբեջանի թուրքերի ու տաճիկների դեմ եւ քշել ու հետապնդել թշնամուն եւ հասնել մեր երկրի սահմանները: Իսկ եթէ չյաջողինք անել այդ, կամրանանք Բագուում, կը կվտանգենք Ադրբեջանի ամբոխի եւ տաճիկ բանակի թիկունքը, որով՝ կարգի ենք նրանց խժոժութիւնները հայաշատ միւս գաւառներում»⁷⁸⁴: Որոշումը հիմնավորվում էր այն վճռորոշ հանգամանքով, որ Բաբվի հայկական զինուժը, հակառակորդին պարտադրելով իր վրա կենտրոնացնել թուրքական բանակի հիմնական խմբավորումները, ոչ միայն կանխում էր Երևանին սպառնացող վտանգը, այլև - վճռորոշ նշանակություն ուներ Արցախի, Գանձակ-Ելիզավետպոլի ու Բաբվի նահանգների հայության ու նորաստեղծ Յայաստանի Յանրապետության հետագա ճակատագրի համար: Այսպիսով, Բաբվի Յայոց Ազգային խորհուրդն ու ՅՅԴ Բաբվի Ոսկանապատի Կ. Կոմիտեն հրաժարվեցին կատարել Յայաստանի Յանրապետությանը պարտադրված Բաթումի պայմանագրի 11-րդ հոդվածը, որով «Բաբու քաղաքից անհապաղ դուրս պետք է բերվեն հայկական բոլոր զորամասերը», այսինքն՝ Բաբվի Կոմունայի պաշտպանների հիմնական կորիզը⁷⁸⁵: Ուստի Երևանում Ա.Մանուկյանն ու Բաբվում Ռոստոմը, ճիշտ կողմնորոշվելով ռազմաքաղաքական այդօրինակ բարդ պայմաններում, ըստ էության, փոխահամաձայնեցված էին գործում: Բաթումի պայմանագրով Բաբուն հայկական ուժերից դատարկելու վերաբերյալ Յայաստանի Յանրապետության ստանձնած պարտավորությունների կատարման հարցում արտաբուստ հակադրվելով իրար՝ ներքին համաձայնությամբ նրանք ձգտում էին կանխել թուրք-թաթարական արցախի մեջ Յայաստանը խեղդելու՝ օրավուր ահագնացող վտանգը: Ինչպես իրավամբ գրում է Գ.Խուդինյանը. «...Երևանում գտնվող և առերևույթ Բաթումի պայմանագիրը հարգող Արամը և Բաբվում գտնվող, սակայն քաղաքից հայկական ուժերի դուրսբերման՝ Բաթումի պայմանագրով նախատեսվող ՅՅ պարտավորության կատարումից հրաժարվող Ռոստոմը, ձևով հակադրվելով իրար, բովանդակությամբ նույն խաղն էին առաջ տանում: Նրանք գիտակցում էին, որ որքան ձգձգվի Բաբվի դիմադրությունը, այնքան կհետաձգվի Երևանի վրա թուրքական բանակի գրոհը»⁷⁸⁶:

Ռոստոմն ու Արամը գիտակցում էին, որ որքան ձգձգվի Բաբվի դիմադրությունը, այնքան կհետաձգվի Երևանի վրա թուրքական բանակի գրոհը: Ռազմա-քաղաքական

⁷⁸³ Ալյուշեան Ա., Ռոստոմը Բագուում (Ա), «Յայրենիք», Պոսթըն, 1956, ԼԴ տարի, յուլիս, N 7, էջ 6:

⁷⁸⁴ Նույն տեղում, տե՛ս նաև ՅԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 14:

⁷⁸⁵ Տե՛ս Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով (Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ), հ. 2, Պեյրուֆ, 1967, էջ 337, տե՛ս նաև Ահարոնեան Գ., Մեծ երազի ճամբուն վրայ... (ակնարկ հայկական հարցի պատմության վրայ), Գ. տպ., Լոս Անճերս, 1986, էջ 111:

⁷⁸⁶ Խուդինյան Գ., Յայաստանի Յանրապետության հիմնադիր հայրերը, էջ 62-63:

այդ բարդ իրադրության պայմաններում հայության գոյությունը պաշտպանելու գեր-խնդիրը լուծելու համար Բաբվի Յայոց Ազգային խորհուրդն ու ՅՅԴ-ն հմտորեն կարողացան զուգակցել ազգային նպատակները Ռուսաստանի շահերի հետ և ինքնապաշտպանության սկզբնական շրջանում համագործակցեցին Ա.Շահումյանի գլխավորությամբ հաստատված Բաբվի բոլշևիկյան իշխանության՝ Բաբվի Կոմունայի հետ: Քաղաքական այդ երկու ուժերի զինական համագործակցության մասին Մ.Վարանդյանն իրավամբ գրել է. «...Յ.Յ. Դաշնակցութիւնը ազգային պաշտպանութեան գերագոյն մտահոգութեամբ որոշել էր միանալ ռուս բոլշևիկներուն եւ Ռոստոմ ու Շահումեան, հակառակ գաղափարային խորունկ տարածայնութեանց, կը գործէին թեւ թեւի»⁷⁸⁷: Բաբվի դեմ արշավող թուրքական զորքերի դեմ հիմնական կռիվող ուժը Բաբվի Յայոց Ազգային խորհրդի և ՅՅԴ-ի տրամադրության տակ գտնվող հայ զինվորականությունն էր: Փոխգնդապետ Յարությունյանը հետևյալ բնութագրումն է տվել բանակի կազմին. «...Միայն դրոշն էր բոլշևիկյան, իրականում հայ զինվորները կազմում էին 95% և գրեթե 100% հայ սպաներ, որովհետև մեր նպատակները համընկնում էին բոլշևիկների հետ, այդ պատճառով ծառայության էինք մտնում նրանց մոտ»⁷⁸⁸: Փաստորեն, Բաբվի Կոմունան հենվում էր առավելապես հայ զորքի վրա⁷⁸⁹:

Ռազմաճակատը հայաշատ զավառների բնակավայրերից հեռու պահելու մտադրությամբ Կովկասյան Կարմիր բանակը հունիսի 5-ին Եվլախ-Գանձակի ուղղությամբ անցավ հարձակման: Բաբվի Յայոց Ազգային խորհրդի լիազորությամբ ռազմաճակատի առաջին գծում էր Ռոստոմը: Յարկ է նշել, որ թեև Ռոստոմը երբեք կանոնավոր զինվորական կրթություն չէր ստացել, բայց զործի մեջ հանձնարարություններ կատարելիս և ամենուր երկաթյա կարգապահություն էր պահպանում և պահանջում ուրիշներից: ՅՅԴ անդամ Ե.Խաթանասյանի դիպուկ բնութագրմամբ՝ «Ռոստոմը անսասան կամք էր, Արարատի նման, սեգ ու վեմ, պատկառազուր եւ հայրական, բայց հրաբուխ էր՝ լուռ ու մխացող»⁷⁹⁰:

Յունիսի 27-ից-30-ը Գյոքչայի մոտ տեղի ունեցած ծանր մարտերից հետո Բաբվի զորքը բանակի գերագոյն հրամանատարության թույլ տված մարտավարական սխալների, թիկունքի անկազմակերպ վիճակի և թուրքական մեծաքանակ զորքի հակահարձակման պատճառով նահանջեց⁷⁹¹: Բաբվի զորքի կրած ռազմական պարտությունը զրկեց Բաբվի նահանգի հայ բնակչությանը թուրք-թաթարական միացյալ ուժերից պաշտպանվելու կայուն երաշխիքից: Գավառների հայկական գյուղերից տեղահանված և Բաբու նահանջող հայ բնակչության անկազմակերպ գաղթին կազմակերպված բնույթ տալու գործում մեծ ներդրում ունեցավ Ռոստոմը: Յայ բնակչությանը սպասվող կոտորածից փրկելու նպատակով նա հետևյալ հանձնարարականն էր տվել Ե. Պահլավունուն. «Գալառի ամբողջ հայութիւնը տեղահան ենք անելու եւ այս ձորով (Դավա-Բաթան – Գ. Ս.) բարձրանալու ենք Սաղիան, ու այնտեղից մինչեւ Բագու: Մինչեւ վերջին մարդը պետք է նահանջի կռուելով եւ պաշտպանելով նահանջող ժողովուրդը: Ուրիշ որեւէ օգնական զորամաս նա չպիտի ունենայ»⁷⁹²: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին դեպքերի ամբիջական ականատես Արամ Ալչուջյանը. «Անցուդարձին շատ մօտիկ կանգնած էինք եւ լաւ գիտէինք, որ եթէ Ռոստոմը տեղին վրայ չլինէր, ոչ ոք պիտի մտածէր Շամախու գալառի հայ

⁷⁸⁷ **Վարանդեան Մ.**, Մուրատ (Սեբաստացի ռազմիկին կեանքն ու գործը), Պոսթըն, 1931, էջ 326:

⁷⁸⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 14:

⁷⁸⁹ Տե՛ս **Ներհակ [Աշոտ Հովհաննիսյան]**, Դեպքերը Բագում (Յայ Յեղ. Դաշնակցութիւնը և Բագի խորհրդային իշխանութիւնը), էջ 13:

⁷⁹⁰ **Խաթանասեան Ե.**, Ռոստոմ (Ստեփան Չօրեան), «Յայրենիք», Պոսթըն, 1957, ԼԵ տարի, մայիս, N 5, էջ 79:

⁷⁹¹ Տե՛ս **Ստեփանյան Գ.**, Համագասպ Սրվանձոյանց, էջ 538:

⁷⁹² **Ալչուջեան Ա.**, Ռոստոմը Բագում (Ա), էջ 9:

գիւղացիութիւնը տեղահան անելու եւ նրա նահանջը պաշտպանելու մասին»⁷⁹³: Ռոստոմի ձեռնարկած մարտավարական հմուտ գործողությունների շնորհիվ կոտորածից փրկվեց Գյոբջայի ու Շամախիի գավառների բազմահազար հայությունը:

Թուրքական բանակը Բաքվի գործի դիմադրական կռիվներով շարունակեց իր ռազմարշավը և հուլիսի վերջերին մոտեցավ Բաքվի մատույցներին: Թուրքական զորամասերի ու հայ դիմադրական ուժերի միջև մարտերը վերսկսվեցին օգոստոսի 2-ին Սալիանի գորանոցների և Բիբի-Յեյբաթի շրջանում: Հայկական ուժերը կռվում էին անօրինակ քաջությամբ: Համախմբելով իրենց ուժերը և գործի դնելով մարտական կարողությունները՝ նրանք արիաբար պաշտպանվում էին՝ ձախողելով հակառակորդի ձեռնարկած բոլոր գրոհները: Դաժան մարտերը շարունակվեցին նաև օգոստոսի 3-ին, 4-ին և հատկապես 5-ին⁷⁹⁴: Օրհասական այդ օրերին Ռոստոմը գեներ ձեռքին Բաքվի պաշտպանների կողքին էր՝ առաջնագծում, ինչը մեծապես նպաստում էր դիմադրական ոգու բարձրացմանը: Հայկական ուժերին մեծ կորուստների գնով հաջողվեց ոչ միայն կասեցնել թշնամու առաջխաղացումը, այլև շրջանցել հակառակորդին և թիկունքից հարվածել նրան: Արդյունքում թուրքերը, մարտի դաշտում թողնելով ավելի քան 1000 սպանված, հետ շարսվեցին Բաքվից ավելի քան 40 կմ հեռու գտնվող Այլաթ կայարան⁷⁹⁵: Թուրք ջարդարարների դեմ անհավասար գոտեմարտում անձնվիրաբար ընկան բազմաթիվ հայորդիներ, որոնց թվում՝ լեգենդար հայդուկ Սեբաստացի Մուրադը: Հարկ է նշել, որ Բաքվի մատույցներում հուլիսի 3 1-ից մինչև օգոստոսի 5-ը տեղի ունեցած 6-օրյա հերոսամարտը ռազմագիտական բոլոր չափանիշներով հավասարազոր է Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի և անգամ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերին: Հիրավի, պատմական իրադարձությունների քննական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ահռելի էր Բաքվի մատույցներում ու քաղաքի փողոցներում ծավալված ճակատամարտերի նշանակությունը ոչ այնքան ողբերգությամբ ավարտված Բաքվի պաշտպանության, որքան ողջ հայ ժողովրդի և Նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության ճակատագրում: «Եթե մեծ պատերազմի ընթացքին մեզ յաջողել է քաջաբար դիմադրել եւ ջարդել թշնամուն, այդ լավագոյն եւ մեծ օրերի շարքին անպատճառ պետք է դասել եւ Օգոստոս հինգը, երբ հայ երիտասարդութեան, նրա մարտական կուսակցութեան եւ ընդհանրապէս հայ զինուորի ցուցադրած քաջութիւնը հասաւ չտեսնած հերոսութեան...»⁷⁹⁶, - գրում է Ա. Գյուլխանդանյանը: Բարձր գնահատելով օգոստոսի 2-5-ը տևած մարտերի նշանակությունը՝ «Հորիզոնը» գրել է. «Օգոստոսի 2-5-ի հերոսամարտը արժանի է յաւերժացման պատմութեան էջերում: Կարելի է ասել, որ այդ երեք օրւայ ընթացքում բոլոր բազմեցիք անխտիր հերոսներ էին դարձել»⁷⁹⁷:

Սեպտեմբերի 14-ին փոփոխական հաջողություններով մղված մարտերի շնորհիվ Բաքվի պաշտպաններին հաջողվեց կասեցնել քաղաքի գրավումը՝ շահելով այն թանկագին ժամերը, որոնք անհրաժեշտ էին հայ բնակչությանը քաղաքից հեռացնելու համար: Տարհանման աշխատանքները կազմակերպելու համար դեռևս օգոստոսի սկզբներին ստեղծվել էր հատուկ հանձնաժողով՝ կառավարության անդամ Լեմելյնի նախագահությամբ⁷⁹⁸: Տարհանման աշխատանքները հաջող կազմակերպելու գործին ձեռնամուխ էր եղել նաև Հայոց Ազգային խորհուրդը՝ Ռոստոմի և Ա.Գյուլխանդանյանի

⁷⁹³ Նույն տեղում:

⁷⁹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 9, տե՛ս նաև **Գիւլխանդանեան Ա.**, Օգոստոս հինգը (մի էջ Բագուի հերոսամարտից), «Վեմ», Փարիզ, 1933, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, Ա տարի, N 2, էջ 118:

⁷⁹⁵ Տե՛ս **Գիւլխանդանեան Ա.**, Օգոստոս հինգը (մի էջ Բագուի հերոսամարտից), էջ 120:

⁷⁹⁶ Նույն տեղում:

⁷⁹⁷ «Հորիզոն», Թիֆլիս, 1918, հոկտեմբերի 25, N 218:

⁷⁹⁸ Տե՛ս **Մելիք-Եօլջեան Ա.**, Բագուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1925, 4 տարի, օգոստոս, N 10, էջ 110:

ղեկավարությամբ, որոնք ուժերի գերագույն լարումով ջանում էին հնարավորինս անխուճապ իրականացնել այդ⁷⁹⁹:

Ստեղծված իրադրության պայմաններում իրավիճակից ելք գտնելու համար սեպտեմբերի 14-ին Կենտրոնական Կասպիի կառավարության գումարած նիստին, որին - մասնակցում էր նաև Ռոստոմը, որոշում կայացվեց դադարեցնել դիմադրությունը, և քաղաքը հանձնել թշնամուն: «Երբ հարց է ծագում,- վերհիշում է Ռ. Խոյյանը,- թե ո՞վ պիտի յանձնի քաղաքի բանալիները, մեր անմահ Ռոստոմը ինքն է ցանկութիւն յայտնում մնալ ու յանձնել բանալիները: Բայց քաղաքագլուխ Տեր Միքայելեանը վճռական կերպով մերժում է, թե ինքն է քաղաքագլուխը եւ ինքն էլ կը յանձնի բանալիները»⁸⁰⁰: Մոտենում էր քաղաքի պաշտպանության վերջին օրը՝ սեպտեմբերի 14-ը, երբ պետք է վճռվեր ինչպես Բաբվի պաշտպանության, այնպես էլ քաղաքի ավելի քան 100.000 հայերի հետագա ճակատագիրը: Սեպտեմբերի 15-ին Բաբվի մատույցներում փոփոխական հաջողություններով մղված մարտերից հետո թուրքական զորամասերը ներխուժեցին քաղաք և մուսավաթական կառավարության համաձայնությամբ երեք օր շարունակ կոտորեցին ավելի քան 30 հազար հայերի՝ կողոպտելով նրանց ունեցվածքը⁸⁰¹: Նպատակը մեկն էր՝ զավթած Բաբուն «Աղրբեջան» արհեստածին պետության կազմում ամրագրելու և այն որպես զուտ թուրք-թաթարական քաղաք դարձնելու միտումով ցեղասպանության ճանապարհով հայրենագրվելու Ապշերոնյան թերակղզու տեղաբնակ ժողովուրդներից հայերին, բռնազավթելու նրանց՝ Բաբվի հարստության առանցքը կազմող հարստությունը:

Այսպիսով՝ Բաբվի հերոսամարտի ընթացքում, թեև չհաջողվեց իրագործել նախապես մշակված ռազմական ծրագիրը, սակայն հայկական զորքի աներևակայելի քաջագործություններով առլեցուն ինքնապաշտպանական կռվիների արդյունքում մեծաթիվ զոհերի գնով թուրքական զորամասերը մինչև սեպտեմբերի 15-ը գամված մնացին Բաբվի շրջանում, երբ Օսմանյան կայսրության անձնատվությանը հաշված օրեր էին մնացել: Դրանով իսկ թուրքական զորքերը չկարողացան օղակել Հայաստանի Հանրապետությունը և իրագործել հայությանը իսպառ բնաջնջելու համաթուրքական ծրագրերը: Կանխելով Արցախի ու Երևանի հանդեպ ծրագրավորվող թուրքական ագրեսիան՝ Բաբվի հերոսամարտը վճռական դեր խաղաց նորաստեղծ Հայաստանի առաջին Հանրապետության պաշտպանության գործում: Հիրավի, մայիսյան գոյամարտի

⁷⁹⁹ Տեղին է նշել, որ Ռոստոմը կազմակերպչական մեծ աշխատանք է տարել նաև Բաբվից Էնզելիում հանգրվանած շուրջ 7000-ի հասնող գաղթահայության տեղավորման խնդիրները լուծելու ուղղությամբ: Նրա անմիջական նախաձեռնությամբ մաքրվեցին ծովափին գտնվող բարաքները, և այնտեղ տեղավորվեցին 2000 հոգի (տե՛ս **Սեպուհ**, Էջեր իմ յուշերէն, հ. Բ, Պոստոն, 1929, էջ 201, տե՛ս նաև **Ստեփանյան Գ.**, Բաբվի անկումը և հայերի գաղթը Պարսկաստան (1918 սեպտեմբեր-1919 մարտ), «Իրան-Նամե», Երևան, 2000, հ. 35, էջ 58-65): Ռոստոմի մարդկային բարձր արժանիքների մասին է վկայում նաև հետևյալ դիպվածը, որը տեղի է ունեցել քաղաքից հայ բնակչության տարհանման ժամանակ, կապված ռազմածովային կոմիսար գեներալ-մայոր - Հակոբ Բագրատունու հետ: Գնետրալը, որ ամենայն պատասխանատվությամբ մինչև վերջ կատարեց իր վրա դրված պարտականությունները, Բաբվից Էնզելի հեռացավ միայն ստիպողաբար: Երկար համոզելուց հետո հաջողվում է առավոտյան ժամը 5-ին նրան դուրս բերել փողոց, որտեղ նրան սպասում էր մեթենան: Գ. Ամիրյանը վկայում է, որ Բագրատունուն ստիպողաբար տանից դուրս հանողը եղել է Ռոստոմը, ով «...ամեն վտանգ աչք առնելով՝ կերթայ ազատելու խեղճ զորավարը, կը շալակէ գայն ու սանդուղքներէն վար կիջեցնէ» (**Ամիրեան Գ.**, Ռոստոմի հետ (Ա), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1960, ԼԸ տարի, ապրիլ, դ 4, էջ 17):

⁸⁰⁰ **Խոյյան Ռ.**, 1918 և Բագուի հերոսամարտը, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1966, ԽԴ տարի, մարտ, N 3, էջ 70:

⁸⁰¹ Տե՛ս **Իշխանեան Բ.**, Բագուի մեծ սարսափները: Անկետային ուսումնասիրութիւն սեպտեմբերեան անցքերի 1918 թ., Թիֆլիս, 1920, էջ 185, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 2, գ. 94, թ. 96-99, տե՛ս նաև Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов под редакцией **М. Г. Нерсисяна**, Ереван, 1982, док. N 245, с. 524.

հաղթանակների և Առաջին Հանրապետության հիմնադրման գործում ըստ արժանվույն պետք է գնահատել Բաքվի հերոսամարտի քաջարի հայորդիների սխրագործությունը և հատկապես հերոսամարտի իրական առաջնորդ Ռոստոմի անուրանալի ավանդը հայոց պետականության վերականգման և նրա անվտանգության ապահովման գործում:

ROSTOM ZORYAN'S ROLE IN THE HEROIC BATTLE OF BAKU IN 1918 AND IN PROVIDING SECURITY FOR THE NEWLY-INDEPENDENT REPUBLIC OF ARMENIA

GEVORG STEPANYAN

*Head of the Chair of History of Armenian Settlements and Diaspora of the Institute of History, NAS, RA, Doctor in Historical Sciences, Professor
Yerevan, Republic of Armenia*

The purpose of this article is to present the importance of Baku's 1918 heroic war in ensuring the security of the First Republic of Armenia on the basis of various facts (archival documents, memoirs, periodicals).

The work consists of a comparative examination of the facts, the application of the principles of historical-comparative analysis. We have verified the reliability and validity of the sources through their comprehensive study.

Combined with the facts, it is reported that as a result of Baku's four-month heroic battle with unbelievably brave Armenian troops, Turkish military units remained in Baku until September 15 at the expense of the Ottoman Empire. Thus, the Turkish troops failed to encircle the Republic of Armenia and implement the all-Turkish plans to exterminate the Armenians.

Although there are many references to the Baku war in historiographic literature, the work of Rostom (Stepan) Zoryan, a true leader of the heroic struggle, an Armenian public-political figure, a member of the ARF Dashnaktsutyun, has not been the subject of separate investigation.

The article substantiates the fact that by preventing the planned Turkish aggression against Artsakh and Yerevan, the Baku heroic battle played a decisive role in ensuring the security of the newly established First Republic of Armenia.

Key words: *Rostom Zoryan, Armenian Revolutionary Federation (ARF)/ Dashnaktsutyun/, Hamazasp Srvandztyants, Armenian National Board of Baku, The Armenians of Baku, May heroic battles, Battle of Baku.*

РОЛЬ РОСТОМА ЗОРЯНА В ДЕЛЕ ОРГАНИЗАЦИИ ГЕРОИЧЕСКОГО СРАЖЕНИЯ ЗА БАКУ 1918 ГОДА И ОБЕСПЕЧЕНИЯ БЕЗОПАСНОСТИ НОВОСОЗДАННОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ГЕВОРГ СТЕПАНЯН

*Заведующий отделом «Истории армянских колоний и диаспоры»
Института истории НАН РА, д.и.н., профессор,
г.Ереван, Республика Армения*

Цель работы – представить на основе различных фактов (архивные материалы, мемуары, периодическая печать) значение Бакинского четырехмесячного героического сражения 1918 года в обеспечении безопасности Первой Республики Армения.

Статья написана на основе анализа и синтеза исторических фактов, а также с применением историко-сравнительного метода. Достоверность и обоснованность источников проверена путем их всестороннего изучения.

Посредством сопоставления фактов показывается, что благодаря невероятному мужеству армянских войск в четырехмесячных бакинских сражениях турецкие подразделения понесли многочисленные потери и до 15 сентября были скованы в окрестностях Баку, в то время как до признания поражения Османской империи в Первой мировой войне оставались считанные дни. Таким образом, Османской империи не удалось осуществить окружение Республики Армения и реализовать пантюркистский проект полного истребления армян.

Хотя в исторической литературе много написано о Бакинском героическом сражении, тем не менее деятельность армянского общественно-политического деятеля, члена АРФ «Дашнакцутюн» Ростом (Степана) Зоряна, организатора Бакинского героического сражения, не стала предметом отдельного исследования.

В статье обосновывается тот факт, что, предотвратив запланированную агрессию Турции против Арцаха и Еревана, Бакинское героическое сражение сыграло решающую роль в обеспечении безопасности новосозданной Первой Республики Армения.

Ключевые слова: *Ростом Зорян, АРФ «Дашнакцутюн», Амазасп Срвандзтянци, Армянский национальный совет Баку, армянское население Баку, Майские сражения, Бакинское сражение.*